

Η μνήμη της κοινότητας και η διαχείρισή της

Μελέτες από μια ημερίδα
αφιερωμένη στη μνήμη του
Τίτου Παπαμαστοράκη

Η μνήμη της κοινότητας και η διαχείρισή της

Μελέτες από μια ημερίδα
αφιερωμένη στη μνήμη του Τίτου Παπαμαστοράκη

Εκδοτική επιτροπή

Κώστας Μπουραζέλης
Βαγγέλης Καραμανωλάκης
Στυλιανός Κατάκης

Οργανωτική επιτροπή ημερίδας

Κώστας Μπουραζέλης
Εύα Σημαντώνη-Μπουρνιά
Μαρούλα Ευθυμίου
Νάγια Πολυχρονάκου-Σγουρίτσα
Βαγγέλης Καραμανωλάκης
Στυλιανός Κατάκης
Ζήνων Παπακωνσταντίνου

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Κώστας Μπουραζέλης:	
Πρόλογος-εισαγωγή.....	9
Σοφία Καλοπίση-Βέρτη:	
Τίτος Παπαμαστοράκης (1961-2010)	13
Εργογραφία Τίτου Παπαμαστοράκη.....	17
† Titos Papamastorakis:	
Tampering with History: From Michael III to Michael VIII.....	23
(ανατύπωση μελέτης από την <i>Byzantinische Zeitschrift</i> 96/1, 2003, 193-209)	
Κωνσταντίνος Κοπανιάς:	
Η μνήμη των νεκρών στην αρχαία Εγγύς Ανατολή.	
Το παράδειγμα του «βασιλικού νεκροταφείου» της Ur στη νότια Μεσοποταμία.....	47
Γιάννης Παπαδάτος:	
Γιορτάζοντας με τους νεκρούς: στρατηγικές της μνήμης στις κοινωνίες της Προανακτορικής Κρήτης.....	69
Λευτέρης Πλάτων:	
Η υπόμνηση της «καταγωγής» τους από την «κοσμοπολίτικη» Κνωσό, ως εργαλείο προβολής ατόμων ή ομάδων, στην περιφέρεια της Κρήτης κατά την Εποχή του Χαλκού. Μία ερμηνεία αρχαιολογικών δεδομένων από τον YMII-III οικισμό στο Χόνδρο Βιάννου	91
Νάγια Πολυχρονάκου-Σγουρίτσα:	
Ενδείξεις για δρώμενα και τελετές (;) σε Μυκηναϊκούς τάφους	113
Γεωργία Κοκκορού-Αλευρά	
Η διαιώνιση της μνήμης των νεκρών στην Πελοπόννησο κατά τους αρχαϊκούς χρόνους	125

8 Περιεχόμενα

Σελήνη Ψωμά:	
Ό της πόλεως χαρακτήρο.....	149
Κατερίνα Μεϊδάνη:	
Περιπτώσεις ανθρωπωνυμιών και ιστορική μνήμη στην αρχαία Βοιωτία	163
Κώστας Μπουραζέλης:	
Αθηναϊκός επιτάφιος λόγος και ωμαϊκή laudatio funebris ή η μνήμη των πολλών και των λίγων.....	179
Δημήτρης Πλάντζος:	
Η αρχαιολογία της μνήμης Άργος Ορεστικό	189
Νίκος Γκιολές:	
Τούτο ποιεῖτε εἰς τὴν ἐμὴν ἀνάμνησιν. Εικονογραφικά Θέματα στην βυζαντινή τέχνη ἀμεσα εμπνευσμένα από τα λειτουργικά κείμενα	211
Δώρα Μαρκάτου - Δημήτρης Παυλόπουλος -	
Ευθυμία Μαρδομιχάλη:	
Ταφική Γλυπτική στην Ελλάδα (μέσα 19ου αι. - 1940): παρουσίαση μιας έρευνας	241
Μαρία Ευθυμίου:	
Μεσολόγγι 1821 -1826: Μνήμες μιας κοινωνίας σε μετάλλαξη	259
Βαγγέλης Καραμανωλάκης:	
Εξεικονίζοντας τη συλλογική μνήμη: <i>Η Έκθεσις Μνημείων του Ιερού Αγώνος</i> (1884).....	273
Σπύρος Πλουμίδης:	
Η μνήμη των εθνικών πολέμων (1912-22) στην Ελλάδα.....	289
Δήμητρα Λαμπροπούλου:	
Ιστορώντας «από τα κάτω» την κοινωνική αλλαγή: ατομικές τροχιές και συλλογική μνήμη σε αφηγήσεις για τη μεταπολεμική ιστορία.....	309
Ευάνθης Χατζηβασιλείου:	
Θεσμική μνήμη και επιστημονική έρευνα στην περίπτωση των ελληνικών «αστικών» κοιμάτων κατά τον 20ό αιώνα	333
Κατάλογος συμμετεχόντων.....	355

Η μνήμη των νεκρών στην αρχαία Εγγύς Ανατολή. Το παράδειγμα του «βασιλικού νεκροταφείου» της Ur στη νότια Μεσοποταμία.

Κωνσταντίνος Κοπανιάς

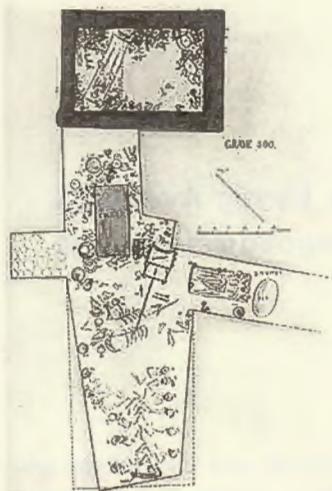
Η Ur κτίσθηκε στις όχθες του Ευφράτη ποταμού και αποτέλεσε μία από τις σημαντικότερες και πλουσιότερες πόλεις-κράτη της Μεσοποταμίας κατά την 3η χιλιετία π.Χ. Ως τώρα έχει ανασκαφεί μικρό μόνον μέρος της, κυρίως το τμήμα με τα ιερά, το ανακτορικό κέντρο και το νεκροταφείο.

Ο Sir Charles Leonard Woolley ανέσκαψε μεταξύ του 1922-1934 περίπου 2000 τάφους από την Πρώιμη Δυναστική IIIA μέχρι και την περίοδο Ur III (δεύτερο μισό 3ης χιλιετίας)¹. Δεκαέξι από αυτούς περιείχαν εξαιρετικά πλούσια κτερίσματα και έτσι ο ανασκαφέας υπέθεσε ότι ανήκαν σε ηγεμόνες της πόλης, ενώ απέδωσε 137 σε εύπορους ιδιώτες. Οι 16 «βασιλικοί τάφοι» χρονολογήθηκαν από τον Woolley στην Πρώιμη Δυναστική IIIA, συγκεκριμένα γύρω στο 2500 π.Χ.² Για την κατασκευή ενός τάφου ανοιγόταν ένα κατακόρυφο φρεάτιο, που έφτανε σε βάθος μέχρι και 10 μέτρα, ενώ ο ίδιος ο τάφος είχε μέγεθος περίπου 9x12 μ.³ Για την πρόσβαση στον ταφικό θάλαμο σκάβονταν σκαλοπάτια στο χώμα ή ανοιγόταν μία μεγάλη αναβάθμα. Αφού ο νεκρός και η συνοδεία του τοποθετούνταν στο νεκρικό θάλαμο, το φρεάτιο ξαναγεμιζόταν με χώμα και δεν ανοιγόταν

1. WOOLLEY 1934. WOOLLEY 1955. NISSEN 1966. MORREY 1977. MORREY 1984. ELLISON κ.ά. 1978. WOOLLEY – MORREY 1982. POLLOCK 1985. POLLOCK 1991. POLLOCK 2007a. POLLOCK 2007b. READE 2001. IRVING – AMBERS 2002. SÜRENHAGEN 2002. WAGNER 2002. MOLLESON – HODGSON 2003. MARCHESI 2004. COHEN 2005. DICKSON 2006. GANSELL 2007. McCAFFREY 2008. TENGBERG κ.ά. 2008. CHENG 2009. BAADSGAARD κ.ά. 2011.

2. ZETTLER – HORNE 1998, 21-22. POLLOCK 2007, 129. Σύμφωνα με τον P.R.S. Morrey, χρονολογούνται ακόμη νωρίτερα, στο 2650-2500 π.Χ. (MORREY 1994, 177). Αντιθέτως ο J. Reade τους χρονολογεί μεταξύ του 2390-2280 π.Χ. (READE 2001, 13-16).

3. WOOLLEY 1934, 33 κ.ε.

Εικ. 1. Τάφος PG/800.

Πηγή: WOOLLEY 1934, II πλν. 36.

πάλι. Στην επιφάνεια δεν βρέθηκε κάποια σήμανση για τη θέση κάθε ταφής. Οι τάφοι περιελάμβαναν συνήθως ένα νεκρικό δώμα, μέσα στο οποίο ήταν θαμμένος ο επιφανής νεκρός και λίγοι υπηρέτες του, καθώς και έναν ευρύχωρο θάλαμο, όπου τοποθετούνταν τα υπόλοιπα μέλη της συνοδείας του (6 έως και 74 ανθρώποι)⁴. Θα εξετάσουμε εν συντομίᾳ τρεις από αυτούς τους «βασιλικούς τάφους».

Ένας από τους πλουσιότερους τάφους (PG/800) ανήκε στη βασίλισσα Puabi, το όνομα της οποίας διαβάζουμε σε ένα σφραγιδούλινδρο που βρέθηκε επάνω της⁵ (εικ. 1). Η βασίλισσα, που συνοδευόταν από τέσσερις υπηρέτες, βρισκόταν στο νεκρικό δώμα, ήταν ξαπλωμένη

επάνω σε μία εξέδρα και φορούσε πολύτιμα κοσμήματα. Στην είσοδο του νεκρικού θαλάμου⁶ βρίσκονταν πέντε άνδρες που κρατούσαν εγχειρίδια. Κοντά τους βρισκόταν ένα άρμα με δύο ζεμένους ημιόνους και γύρω του πέντε ιπποκόμοι. Στο νότιο άκρο του τάφου βρίσκονταν συνολικά δέκα γυναίκες που φορούσαν κοσμήματα, μία από αυτές μάλιστα κρατούσε λύρα. Στο κέντρο του θαλάμου βρίσκόταν ένα μεγάλο κιβώτιο γεμάτο με τα ενδύματα της βασίλισσας. Γύρω από αυτό βρέθηκε ένας πολύ μεγάλος αριθμός πολύτιμων ιτερισμάτων, καθώς και οι σκελετοί των υπηρετών που τα κουβαλούσαν.

Στον τάφο PG/789, τον οποίο ο Woolley ονόμασε χαρακτηριστικά «τάφο του βασιλιά», ο επιφανής νεκρός βρισκόταν θαμμένος στο νεκρικό δώμα (εικ. 2-3)⁷. Ο αριθμός των υπηρετών που τον συνόδευαν

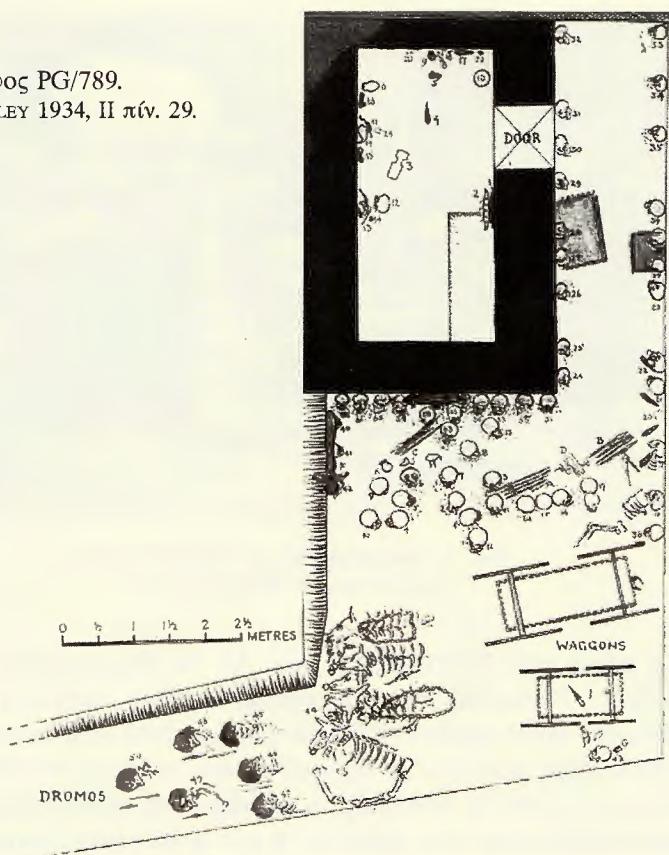
4. Παραδείγματα τάφων στους οποίους ενταφιάζονταν και ακόλουθοι του νεκρού είναι πολύ σπάνια στην Μεσοποταμία. Ενα ενδιαφέρον παράλληλο αποτελεί το νεκροταφείο στην Umm el-Marra της Συρίας που επίσης χρονολογείται στο 2ο μισό της 3ης χιλιετίας (SCHWARTZ κ. ά. 2006), καθώς και εκείνο στο Tall Ahmad al-Hattu στη βόρεια Μεσοποταμία (SÜRENHAGEN 2002).

5. Woolley 1934, 73-91 αρ. κατ. PG/800. Το όνομά της αναφέρεται ως Shub-Ad από τον Woolley 1934, 73.

6. Για μία διαφορετική άποψη σχετικά με την σχέση του νεκρικού θαλάμου και του νεκρικού δώματος του συγκεκριμένου τάφου βλ. ZETTLER - HORNE 1998, 39.

7. WOOLLEY 1934, 62-73 αρ. κατ. PG/789.

Εικ. 2. Τάφος PG/789.
Πηγή: WOOLLEY 1934, II πάν. 29.

δεν μπορεί πια να εξακριβωθεί, αφού ο συγκεκριμένος χώρος είχε δυστυχώς συληθεί ήδη κατά την αρχαιότητα. Στον προθάλαμο του τάφου του βρίσκονταν συνολικά 63 άνθρωποι. Στην είσοδο στέκονταν έξι στρατιώτες, που φορούσαν χάλκινα κράνη και κρατούσαν δόρατα. Σε μικρή απόσταση διακρίνονται δύο άρματα, το καθένα με τρία ζεμένα βόδια και τρεις ηνιόχους. Μία ακόμη ομάδα στρατιωτών στεκόταν κοντά στο βόρειο άρμα. Κατά μήκος των τοίχων που οδηγούσαν προς το νεκρικό δώμα βρίσκονταν δύο σειρές παρατεταγμένων στρατιωτών. Μία σειρά γυναικών με πλούσια κοσμήματα καθόταν στο νότιο τοίχο του νεκρικού δώματος και δίπλα τους βρισκόταν μία ομάδα μουσικών με τουλάχιστον δύο λύρες.

Παρόμοια είναι η εικόνα που παρουσιάζει ο νεκρικός θάλαμος του τάφου PG/1237, ο οποίος δικαίως ονομάστηκε από τον Woolley «ο μεγάλος λάκκος θανάτου», αφού σε αυτόν είχαν ενταφιαστεί συ-

Εικ. 3. Αναπαράσταση τάφου PG/789.

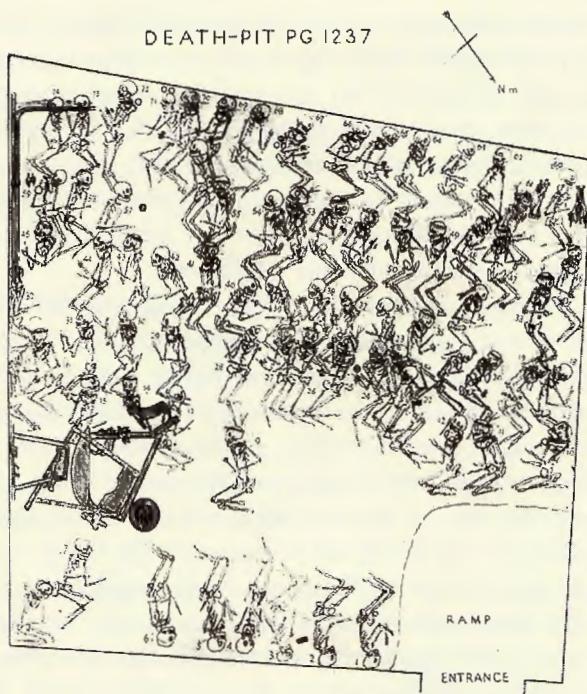
Πηγή: WOOLLEY 1934, II πν. 30.

νολικά πάνω από 74 ανθρώποι (εικ. 4)⁸. Το νεκρικό δώμα δυστυχώς δεν σώζεται. Όπως και στον προηγούμενο τάφο, όλοι οι νεκροί έχουν τοποθετηθεί πολύ προσεκτικά στο χώρο. Δίπλα στην είσοδο βρίσκονται έξι άνδρες φρουροί με εγχειρίδια και πελέκεις. Οι υπόλοιποι 68 σκελετοί ανήκουν σε γυναίκες, οι οποίες είναι τοποθετημένες σε σειρές, κρατούσαν από ένα κύπελλο ή μία φιάλη και έφεραν πολύτιμα κοσμήματα. Σε ένα σημείο του τάφου βρέθηκαν τέσσερις λύρες και δίπλα οι γυναίκες που τις κουβαλούσαν. Μάλιστα τα δάκτυλα της μίας από αυτές είχαν τοποθετηθεί επάνω στις χορδές του μουσικού οργάνου.

Οι συγκεκριμένες 16 «βασιλικές ταφές» αποτελούν ταυτόχρονα και μαζικούς τάφους. Ποιοι δύναμες ήταν οι ιδιοκτήτες αυτών των τάφων και για ποιόν λόγο θεωρήθηκε απαραίτητο να συνοδεύονται από τόσους ακολούθους; Η θυσία ακόμη και 74 ανθρώπων για να συνοδεύσουν έναν και μόνο νεκρό στον Κάτω Κόσμο φανερώνει τη σημαίνουσα κοινωνική θέση του⁹. Ο ανασκαφέας πίστευε ότι οι συ-

8. WOOLLEY 1934, 113-124 αρ. κατ. PG/1237.

9. H. S. Pollock χαρακτηρίζει το συγκεκριμένο φαινόμενο ως «extreme form of display of the power of certain individuals ... over the lives of others» (POLLOCK 1991, 182). O D. B. Dickson δίκαια χαρακτήρισε αυτούς τους τάφους ως «state sponsored theaters of cruelty and terror» (DICKSON 2006, 123-144).

Εικ. 4. Τάφος PG/1237.
Πηγή: WOOLLEY 1934,
II πάν. 71.

γκεκριμένοι 16 τάφοι ανήκαν σε ηγεμόνες της Ur ή σε κάποιες από τις συζύγους τους. Ακόμη όμως και σ' αυτήν την περίπτωση, πώς μπορούσαν να δικαιολογήσουν και να επιβάλουν τη θυσία τόσων ανθρώπων; Ο Woolley υπέθεσε ότι αυτό ήταν δυνατό επειδή οι συγκεκριμένοι ηγεμόνες είχαν θεοποιηθεί κατά τη διάρκεια της βασιλείας τους ή αμέσως μετά τον θάνατό τους¹⁰. Ωστόσο δεν έχουμε κάποια ένδειξη ότι αυτό ίσχυε ήδη κατά την ύστερη φάση της Πρώιμης Δυναστικής Περιόδου, ενώ ακόμη και κατά τη διάρκεια της περιόδου Ur III, όταν γνωρίζουμε ότι ορισμένοι ηγεμόνες της Μεσοποταμίας είχαν θεοποιηθεί, δεν έχουμε αντίστοιχα ευρήματα μαζικών ανθρωποθυσιών σε τάφους. Γι' αυτό το λόγο προτάθηκε ότι ίσως αυτή η συγκεκριμένη πρακτική συνδυαζόταν με κάποια θρησκευτική τελετουργία. Σύμφωνα με μία θεωρία που διατυπώθηκε πριν ακόμη από την τελική δημοσίευση του νεκροταφείου της Ur, αυτή η τελετή μάλλον ταυτίζοταν με τον εορτασμό του iερού γάμου¹¹. Ο ίδιος ο Woolley απέρριψε

10. WOOLLEY 1934, 38 κ.ε.

11. Για παλαιότερες προτάσεις υπέρ της ερμηνείας του iερού γάμου και τον πειστικό αντίλογο βλ. WOOLLEY 1934, 38-40. Για τον iερό γάμο βλ. COOPER 1993.

αυτήν τη θεωρία για μία σειρά από λόγους. Είναι όντως σαφές ότι η σκηνοθετημένη δραστηριότητα έχει αποκλειστικά ταφικό χαρακτήρα και δεν εμπεριέχει το στοιχείο της «ανάστασης», δηλαδή της επανόδου στην γη από τον Κάτω Κόσμο. Άλλοι ερευνητές πρότειναν ότι οι συγκεκριμένες ανθρωποθυσίες στους «βασιλικούς τάφους» σχετίζονταν με κάποιες λατρευτικές τελετουργίες προς τιμήν του πολιούχου θεού της Ur, Nanna, ωστόσο δεν υπάρχουν επαρκή στοιχεία που να τεκμηριώνουν αυτήν την υπόθεση¹².

Τα τελευταία χρόνια έχουν δημοσιευθεί διάφορες εναλλακτικές προτάσεις ερμηνείας. Προτάθηκε ότι οι τάφοι ανήκαν σε ιερείς¹³, στους λεγόμενους «αντικαταστάτες βασιλείς» (*substitute kings*)¹⁴, σε διάφορα σημαίνοντα πρόσωπα¹⁵ ή στους αρχηγούς των κύριων Οίκων της πόλης¹⁶. Ωστόσο, η πλειονότητα των ερευνητών αποδέχεται μέχρι σήμερα την άποψη του Woolley, ότι δηλαδή οι τάφοι ανήκαν σε ηγεμόνες της Ur και οι άνθρωποι που ενταφιάσθηκαν μαζί τους αποτελούσαν την αυλή τους¹⁷. Μία ένδειξη υπέρ της άποψης του ανασκαφέα αποτελούν τα διάφορα ενεπίγραφα αντικείμενα, όπου αναφέρονταν βασιλικοί τίτλοι ή ονόματα μελών της βασιλικής οικογένειας¹⁸. Πάντως δεν χρειάζεται να επιμείνουμε πια στην άποψη ότι οι συγκεκριμένοι ηγεμόνες είχαν θεοποιηθεί¹⁹. Κατά την ύστερη φάση της Πρώιμης Δυναστικής περιόδου είχε μεν πλέον μετατοπιστεί το κέντρο πολιτικής εξουσίας από τον ναό στο ανάκτορο, ωστόσο η εξουσία του ανακτόρου δεν είχε ακόμη εδραιωθεί²⁰. Ήταν απαραίτητη λοιπόν η επινόηση τελετουργιών που θα ενίσχυαν το κύρος των ηγεμόνων και των διαδόχων τους, ιδίως κατά την κρίσιμη στιγμή του θανάτου και της επακόλουθης διαδοχής²¹.

12. MORREY 1977, 39.

13. MORREY 1977, 38. αντίθετα MARCHESI 2004, 173 κ.ε.

14. SCURLOCK 1995, 1885.

15. SÜRENHAGEN 2002. MARCHESI 2004, 161 κ.ε. (με παλαιότερη βιβλιογραφία).

16. POLLOCK 2007, 99 κ.ε.

17. READE 2001, 15 κ.ε. MARCHESI 2004, 186. COHEN 2005, 156. McCAFFREY 2008, 173 κ.ε.

18. WOOLLEY 1934, 37-40. ZETTLER - HORNE 1998, 22. McCAFFREY 2008, 200 κ.ε. Για έναν κατάλογο των ονομάτων και μία αναλυτική σχετική συζήτηση βλ. READE 2001, 18.

19. Δεν υπάρχουν ενδείξεις για την εν ζωή θεοποίηση ηγεμόνων πριν από τον Ακαάδα βασιλέα Naram-Sin. Ακόμη και ο Gilgamesh θεοποιήθηκε μετά θάνατον. Αναλυτικά: MARCHESI 2004, 165-169.

20. SELZ 2004.

21. REDMAN 1978, 296-298: «The ritual destruction of great wealth (human, animal,

Ο Woolley υποστήριξε επίσης ότι οι νεκροί ακόλουθοι των ηγεμόνων είχαν επιλέξει εθελοντικά αυτήν την μοίρα. Έγραφε χαρακτηριστικά:

... ήπιαν ήσυχα το ναρκωτικό που τους προσφέρθηκε και ξάπλωσαν για να κοιμηθούν. Κατά τη γνώμη μου είναι πιθανότερο ότι δεν φονεύθηκαν προς τιμήν του νεκρού βασιλιά, ούτε θεωρήθηκε ότι έπρεπε να πεθαίνουν τη στιγμή που τελείωνε και η υπηρεσία τους [προς τον βασιλιά], αλλά ακολούθησαν τον θεϊκό αφέντη τους, για να συνεχίσουν να τον υπηρετούν και μετά θάνατον, πιθανώς προσδοκώντας ότι με αυτόν τον τρόπο θα εξασφάλιζαν μία λιγότερο ζοφερή και θλιβερή ύπαρξη στον Κάτω Κόσμο, σε σχέση με τη μοίρα που επιφυλασσόταν στους ανθρώπους που πέθαιναν με φυσικό τρόπο²².

Αυτή η εικόνα δεν επιβεβαιώθηκε από τις πρόσφατες αναλύσεις ανθρώπινων οστών από τις ανασκαφές του Woolley. Φαίνεται ότι, παρά τα πλούσια κοσμήματα που φρούρισαν, οι ακόλουθοι είχαν δουλέψει σε σκληρές χειρωνακτικές εργασίες κατά την διάρκεια της ζωής τους και άρα πιθανότατα επρόκειτο για υπηρέτες που υποδύονταν μέλη της ανώτατης κοινωνικής τάξης²³. Επιπλέον, οι αναλύσεις που έγιναν σε δύο κρανία έδειξαν ότι οι συγκεκριμένοι άνθρωποι δεν πέθαναν ανώδυνα πίνοντας δηλητήριο, αλλά από ένα φυσικό χτύπημα με αιχμηρό αντικείμενο στο κεφάλι τους²⁴. Μάλιστα στη συνέχεια, οι σοροί των νεκρών υπέστησαν ένα είδος πρόχειρης βαλσαμοποίησης, προφανώς για να διατηρηθούν κατά τη διάρκεια των πολυήμερων τελετουργιών προς τιμήν του ιδιοκτήτη του τάφου²⁵.

Είναι σαφές ότι τα σώματα των νεκρών τοποθετήθηκαν πολύ προσεκτικά στο διαθέσιμο χώρο του τάφου, με σκοπό τη σκηνοθεσία μίας συγκεκριμένης δραστηριότητας. Πολλοί από τους νεκρούς ακολούθους στους νεκρικούς θαλάμους κρατούσαν στα χέρια τους κύπελλα, και έτσι ο Woolley υπέθεσε ότι η σκηνοθετημένη δραστηριότη-

and artifactual) would have brought recognition to the survivors and heirs and helped to maintain their elite social status».

22. WOOLLEY 1934, 42.

23. MOLLESON – HODSON 2003.

24. BAADSGAARD κ. ά. 2011.

25. Αυτή η βαλσαμοποίηση δείχνει πως δεν μπορεί να ισχύει η πρόταση του D. Sürenhagen ότι δηλαδή στους «βασιλικούς τάφους» έλαβαν χώρα πολλαπλές ταφές, από ανθρώπους που επιθυμούσαν να ενταφιάζονται κοντά στους πρώτους ιδιοκτήτες των τάφων (Sürenhagen 2002).

τα ήταν ένα συμπόσιο προς τιμή του νεκρού, καθώς και ότι τα κύπελλά τους ήταν γεμάτα με το δηλητήριο που ήπιαν εθελοντικά για να ακολουθήσουν τον ηγεμόνα τους στον Κάτω Κόσμο, κάτι που όμως πια δεν μπορεί να γίνει αποδεκτό²⁶. Ακόμη και σήμερα η καθιερωμένη ερμηνεία είναι ότι οι σκηνές στους τάφους αποτελούσαν δύντως συμπόσια, τα οποία είτε λαμβάνουν χώρα κατά τη στιγμή ακριβώς του θανάτου των ακολούθων του ηγεμόνα μέσα στον τάφο είτε αργότερα στον Κάτω Κόσμο²⁷. Στη Μεσοποταμία σώζονται αρκετές παραστάσεις συμποσίου από την 3η χιλιετία²⁸. Το βασιλικό ζεύγος καθισμένο προσφέρει χοές στους θεούς, ενώ κάποιοι υπηρέτες παίζουν μουσική και άλλοι κομίζουν αγγεία με φαγώσιμα για το εορταστικό γεύμα. Πιο πρόσφατα η Pollock επανήλθε στο θέμα και εντόπισε τις ακόλουθες ομοιότητες μεταξύ της σκηνοθετημένης δραστηριότητας στους «βασιλικούς τάφους» και τις σύγχρονες παραστάσεις συμποσίων²⁹: 1) πολλοί νεκροί κρατούν ένα κύπελλο στο χέρι τους³⁰, 2) η ύπαρξη αγγείων που περιείχαν φαγητό και ποτό³¹, 3) σε μερικούς τάφους υπήρχαν ενδείξεις για την πραγματοποίηση χοών, 4) η ύπαρξη μουσικών με λύρες, 5) αρκετοί από τους ενταφιασθέντες φορούσαν πολύτιμα κοσμήματα στα μαλλιά τους και προφανώς θα είχαν προσεγμένες κομψώσεις, 6) η απουσία γεωργικών ή υφαντικών εργαλείων, όπως ακριβώς και στις παραστάσεις συμποσίων.

Η σκηνοθετημένη δραστηριότητα στους «βασιλικούς τάφους» σίγουρα σχετίζεται με ένα συμπόσιο, όπως δέχεται και η πλειονότητα των ερευνητών, ωστόσο, παρά τις σαφείς ομοιότητες, υπάρχουν κάποιες δυσεξήγητες διαφορές. Η κυριότερη είναι ότι οι τιμώμενοι νεκροί δεν βρίσκονται στο χώρο του συμποσίου, αλλά είναι ξαπλωμένοι σε ένα παράπλευρο δώμα. Επίσης, οι υπόλοιποι νεκροί δεν κάθονται σε καρέκλες, όπως συνηθιζόταν στα συμπόσια της Μεσοποταμίας, αλλά ήταν όρθιοι, ακουμπισμένοι στους τοίχους ή καθισμένοι στο χώμα. Παντελής είναι και η απουσία επίπλων στον τάφο, τα οποία θα ήταν απαραίτητα για το συμπόσιο. Περίεργη είναι επίσης η παρουσία αρμάτων σε κάποιους από τους τάφους με ζεμένα άλογα και

26. WOOLLEY 1934, 42.

27. Ο A. C. Cohen υπέθεσε μάλιστα ότι ίσως και οι πενθούντες έλαβαν μέρος σε αυτό το συμπόσιο πριν τοποθετηθούν οι νεκροί στους τάφους (COHEN 2005, 150).

28. SELZ 1983.

29. POLLOCK 2007, 102-104.

30. WOOLLEY 1934, 35-36.

31. Ellison 1978. Pollock 2007, 103.

τους ηνιόχους τους να στέκονται δίπλα τους, σαν να είναι έτοιμα για αναχώρηση³², καθώς και ομοιωμάτων πλοίων, κατασκευασμένων από διάφορα υλικά, που παραπέμπουν σε κάποιο ταξίδι και δεν συνδέονται με το συμπόσιο αυτό καθεαυτό³³.

Η συγκεκριμένη σκηνοθετημένη δραστηριότητα δεν μπορεί να ερμηνευθεί μόνο με την βοήθεια των αρχαιολογικών δεδομένων. Θα πρέπει λοιπόν να χρησιμοποιήσουμε και τα σωζόμενα κείμενα, κάτι που δυστυχώς δεν έχει γίνει ως τώρα.

Η εικόνα του Κάτω Κόσμου στη μεσοποταμιακή σκέψη δεν ήταν ευχάριστη³⁴. Τη στιγμή του θανάτου διαχωρίζεται από το σώμα του ανθρώπου το πνεύμα του, το οποίο στα σουμεριακά κείμενα της ίνστερης 3ης και πρώιμης 2ης χιλιετίας ονομάζεται *im*³⁵. Ωστόσο ακόμη και μετά το θάνατο το *im* παραμένει δεσμευμένο στο νεκρό σώμα. Για να απελευθερωθεί και να καταλήξει στην τελική του μορφή, για να μετατραπεί δηλαδή σε *gidim* και να μπορέσει να ξεκινήσει το ταξίδι του για τον Κάτω Κόσμο, έπρεπε να πραγματοποιηθούν οι δέουσες τελετουργίες, να προσφερθούν οι απαραίτητες θυσίες και τέλος να ταφεί η σορός του νεκρού³⁶. Όσο ακόμη δεν έχει ολοκληρωθεί η μετατροπή του *im* σε *gidim*, το αέρινο φάντασμα του νεκρού, που συμβατικά ονομάζεται αγγελιοφόρος, μπορεί να εμφανιστεί στους ζωντανούς³⁷. Από την στιγμή όμως που το σώμα μπαίνει στον τάφο του, το πνεύμα (είτε ως *im* είτε ως *gidim*) δεν μπορεί πια να βγει από αυτόν³⁸. Ο ίδιος ο τάφος δεν νοείται ως μεταθανάτια κατοικία της

32. H. S. Pollock έδωσε την εξής εξήγηση για την παρουσία αρμάτων στους τάφους: «Wheeled vehicles, including wagons and chariots, were commonly connected to war, suggesting that associated banquets may have been victory celebrations or may have made reference to them, in addition to connection of the dead to the Underworld» (POLLOCK 2007, 104). Δεν είναι όμως πειστική, όχι μόνον επειδή άρματα δεν απεικονίζονται στις έως τώρα σωζόμενες παραστάσεις συμποσίων της 3ης χιλιετίας, αλλά και επειδή συμπεριλαμβάνονται και σε γυναικείους τάφους, με κύριο παράδειγμα τον τάφο PG/800 της βασίλισσας Puabi.

33. Pollock 2007, 104: «Some tombs include model boats of bitumen, silver, or copper that evoke images and textual mentions of boat processions to cultic destinations where offerings and feasts took place». Αυτό όμως έρχεται σε αντίθεση με την παραπάνω άποψη ότι το συμπόσιο λάμβανε χώρα στον τάφο ή στον Κάτω Κόσμο.

34. Αναλυτικά σχετικά βλ. KATZ 2003, 2007. KOPANIAS 2009.

35. TIM 6,10 (§§ 7.3.8): KATZ 2007, 172-173.

36. Λχ. ο *Lulil* και η αδελφή του 55: KATZ 2003, 205-206. Γενικότερα βλ. CAMPBELL - GREEN 1995. ABUSH 1999. ABUSH 2002.

37. Λχ. ο αγγελιοφόρος και το κορίτσι 38-49: KATZ 2003, 202-204.

38. Ο θάνατος του *Dumuzi* 40-41: KATZ 2003, 29-30.

ψυχής και γι' αυτόν το λόγο δεν διαμορφωνόταν ανάλογα. Είναι απλά η αρχή του δρόμου που θα οδηγήσει την ψυχή στον Κάτω Κόσμο. Το ταξίδι της ψυχής είναι μακρύ και επίπονο, αλλά γινόταν ευκολότερο, αν κανείς εύχε στη διάθεσή του ένα άρμα, έναν γάιδαρο ή έστω ένα ζευγάρι καλά υποδήματα. Επειδή κατά την διάρκεια του ταξιδιού έπρεπε κανείς να διασχίσει ένα ή περισσότερα ποτάμια, ένα πλοιάριο ήταν επίσης χρήσιμο³⁹.

Στο τέλος του δρόμου βρισκόταν η πύλη του Κάτω Κόσμου, που οδηγούσε κατευθείαν στο παλάτι της θεάς *Ereshkigal*. Από το ποίημα «Ο γάμος του Nergal και της Ereshkigal» πληροφορούμαστε ότι τουλάχιστον η κατοικία της *Ereshkigal* διέθετε όλες τις ανέσεις των παλατιών του Επάνω Κόσμου⁴⁰. Η ζωή όμως έξω από αυτό το παλάτι δεν ήταν τόσο ευχάριστη. Από το ίδιο ποίημα μαθαίνουμε πώς διαβιούν εκεί οι υπόλοιποι νεκροί:

O Nergal έστρεψε το πρόσωπό του προς τον Κάτω Κόσμο, προς τον σκοτεινό οίκο, την κατοικία της θεάς του Κάτω Κόσμου, προς τον οίκο, στον όποιον όσοι εισέρχονται δεν μπορούν να φύγουν, στον δρόμο, όπου κανείς μπορεί να ταξιδέψει μόνον προς μία κατεύθυνση, προς τον οίκο, όπου όσοι εισέρχονται στερούνται το φως, εκεί όπου το χώμα είναι η τροφή τους, και ο πηλός το ψωμί τους⁴¹. Είναι ντυμένοι, σαν πουλιά, με φτερά. Δεν βλέπουν φως, ζουν στο σκοτάδι. Στενάζουν σαν περιστέρια⁴².

Αυτή η ζοφερή εικόνα συμπληρώνεται από τις συμβουλές του *Gilgamesh* προς τον φίλο του *Enkidu*, ο οποίος πρόσκειται να κατέβει ζωντανός στον Κάτω Κόσμο για να του φέρει ένα αγαπημένο αντικείμενο που του έπεσε εκεί:

*Δεν πρέπει να φορέσεις καθαρά ρούχα
θα καταλάβουν ότι είσαι ξένος.*

39. KATZ 2003,18-25.

40. *Nergal και Ereshkigal* III: DALLEY 1989, 169-170.

41. Η συγκεκριμένη φράση δεν σημαίνει ότι οι νεκροί όντως έτρωγαν πηλό και χώμα, αφού από άλλες πηγές γνωρίζουμε πως ήταν απαραίτητες οι τακτικές προσφορές τροφής στους νεκρούς (βλ. σημ. 46). Επειδή όμως αυτές οι προσφορές έφταναν στους νεκρούς μέσω του χώματος, η τροφή δεν ήταν πια καθαρή και εύχε κακή γεύση.

42. *Nergal και Ereshkigal* (SBV) iii 4-7. Επίσης: *Gilgamesh* VII 173-174, 180. Κάθοδος της *Ištar* στον Κάτω Κόσμο 10. Η τελευταία φράση ίσως δείχνει ότι οι νεκροί είχαν κάσει την ικανότητα του έναρθρου λόγου.

Δεν πρέπει να χρησιμοποιήσεις γλυκά αρώματα από το αγγείο
θα τα μυρίσουν και έτσι θα σε περικυκλώσουν.

Δεν πρέπει να πετάξεις φαβδιά στον Κάτω Κόσμο
αυτοί που θα χτυπηθούν από τα φαβδιά θα σε περικυκλώσουν.

Δεν πρέπει να κρατάς κλαδιά κρανιάς στο χέρι σου
τα πνεύματα θα τρέμουν μπροστά σου.

Δεν πρέπει να φορέσεις υποδήματα στα πόδια σου.

Θα κάνεις σίγουρα τον Κάτω Κόσμο να τρέμει.

Δεν πρέπει να φιλήσεις την αγαπημένη σου γυναίκα.

Δεν πρέπει να χτυπήσεις την γυναίκα σου που μισούσες.

Δεν πρέπει να φιλήσεις το αγαπημένο σου παιδί.

Δεν πρέπει να χτυπήσεις τον γιο που μισούσες.

Η κατακραυγή του Κάτω Κόσμου θα σε φυλακίσει εκεί⁴³.

Η εικόνα που σχηματίζουμε λοιπόν είναι ότι οι ψυχές ζουν στον Κάτω Κόσμο μέσα στο σκοτάδι, στενάζουν, φορούν ακάθαρτα ρούχα ή φτερά, δεν αισθάνονται αγάπη ή οργή και η τροφή τους είναι ρυπαροί⁴⁴. Και αυτή η μοίρα επιφυλασσόταν σε όλους τους ανθρώπους⁴⁵.

Το μεγάλο πρόβλημα στον Κάτω Κόσμο ήταν η εξεύρεση τροφής. Τα πνεύματα αισθάνονταν δύψα ή πείνα, ωστόσο τα διαθέσιμα κείμενα καθιστούν σαφές ότι η παραγωγή τροφής εκεί ήταν αδύνατη. Την τροφή έπρεπε να τους την προσφέρουν οι ζωντανοί απόγονοί τους, κυρίως δε οι γιοι. Γι' αυτό και ένας πατέρας με δύο ζωντανούς γιους, στον Κάτω Κόσμο μπορεί να τρώει ήσυχα το ψωμί του, ο πατέρας με τρεις γιους να πίνει και νερό, ενώ ο πατέρας με τέσσερις ή περισσότερους γιους είναι ευτυχισμένος, όσο ευτυχισμένος μπορεί να είναι κάποιος σε έναν τέτοιον τόπο⁴⁶. Αυτό επιβεβαιώνεται και από τα διαχειριστικά κείμενα της Ur III σχετικά με τους τάφους των βασιλέων,

43. *O Gilgamesh, o Enkidu και ο Κάτω Κόσμος* 185-199: GEORGE 2003, II 771-772.
βλ. επίσης CAVIGNEAUX – AL-RAWI 1995.

44. GRONEBERG 1990.

45. Δεν μας εκπλήσσει λοιπόν η απάντηση που έδωσε το φάντασμα του Enkidu στην αγωνιώδη ερώτησή του φίλου του Gilgamesh, όταν ανέβηκε στη γη για να τον αποχαιρετίσει: «Μήπως είδες την τάξη του Κάτω Κόσμου; Μακάρι να μπορούσες να μου πεις, φίλε μου, μακάρι να μπορούσες να μου πεις!» «Αν σου πω ποιά είναι η τάξη του Κάτω Κόσμου, τότε κάθισε κάτω και κλάψε! Θα καθίσω κάτω και θα κλάψω ... δι, τι κάποτε ποθούσε η καρδιά σου να αγγίζει, είναι [...] και σκουλήκια το βρωμίζουν σαν ένα παλιό ένδυμα, σαν [...] σε μία χαραμάδα, είναι γεμάτο σκόνη. «Αλλιμονο!», είπε και κάθισε κάτω στο χώμα»: KATZ 2003, 39.

46. *O Gilgamesh, o Enkidu και ο Κάτω Κόσμος* 254-268: GEORGE 2003, II 774.

από τα οποία προκύπτει ότι υπήρχε πρόνοια για καθημερινές προσφορές τροφής στους νεκρούς βασιλείς⁴⁷. Γνωρίζουμε επίσης ότι κατά την διάρκεια της κηδείας μοιράζοταν ψωμί και ζύθος στους πενθούντες⁴⁸, ωστόσο προφανώς χρησιμοποιούσαν άλλα τρόφιμα γι' αυτόν το σκοπό, αφού τα αγγεία στους τάφους δεν τοποθετούνταν άδεια, αλλά γεμάτα με τρόφιμα⁴⁹. Αφού λοιπόν οι νεκροί χρειάζονταν συχνές προσφορές τροφής από τους ζωντανούς, τα αγγεία με τρόφιμα που τοποθετούνταν στους τάφους δεν προορίζονταν για να καλύψουν αιωνίως τις ανάγκες τους σε τροφή, αλλά προφανώς είχαν άλλη σκοπιμότητα⁵⁰. Ποιά ήταν όμως αυτή;

Το ίδιο ερώτημα τίθεται και στην περίπτωση των πολύτιμων κτερισμάτων που συνόδευαν τους νεκρούς, διαν υπήρχε η ανάλογη οικονομική δυνατότητα. Η ανάγκη για πολύτιμα ταφικά κτερίσματα ήταν τόσο μεγάλη, ώστε κανείς έπρεπε να τα προμηθευτεί δύο ακόμη ήταν εν ζωή. Από ένα σουμεριακό συμβόλαιο των μέσων της 3ης χιλιετίας πληροφορούμαστε ότι ο κυβερνήτης της πόλης Adab πούλησε ένα χωράφι έπειτα από το θάνατό του πατέρα του και ως πληρωμή έλαβε μία μεγάλη ποσότητα κριθαριού αλλά και διάφορα αντικείμενα δηλωτικά κύρους για να τα χρησιμοποιήσει ως ταφικά κτερίσματα για τον πατέρα του και αργότερα για τη μητέρα του. Συγκεκριμένα επρόκειτο για μουσικά όργανα, πολύτιμα κοσμήματα από άργυρο και lapis lazuli, καθώς και ένα άρμα, δηλαδή αντικείμενα σαν και αυτά που βρέθηκαν στους «βασιλικούς τάφους» της Ur⁵¹. Γιατί όμως θεωρήθηκε απαραίτητο να τοποθετηθούν τέτοια πολύτιμα αντικείμενα ως κτερίσματα στους τάφους, αφού θα ήταν παντελώς άχρηστα στους νεκρούς σε έναν τόσο ζωφερό και άχαρο Κάτω Κόσμο;

Την απάντηση στα παραπάνω ερωτήματα μας προσφέρει το σουμεριακό ποίημα «Ο θάνατος του Ur-Namma», ενός βασιλιά της Ur (2111-2094 π.Χ.)⁵², το οποίο ως τώρα δεν έχει συνδεθεί με τα ευρήματα από το «βασιλικό νεκροταφείο». Το ποίημα χρονολογείται πιθα-

47. COHEN 2005, 106-108. KATZ 2007, 171.

48. Λ.χ. BELD 2002, 173 και 212.

49. Ειδικά για την περίπτωση των «βασιλικών τάφων» της Ur: ELLISON 1978. Ο A.C. Cohen υπέθεσε ότι τα αγγεία που είχαν τοποθετηθεί στους τάφους ασφράγιστα ήταν άδεια. Αυτό όμως έρχεται σε αντίθεση με τα υπολείμματα τροφής που βρέθηκαν σε αρκετά από αυτά, λ.χ. στους τάφους PG/333, PG/779, PG/1400 (COHEN 2005, 92).

50. HEIMPEL 1987-1990.

51. SÜRENHAGEN 2002, 326. COHEN 2005, 93-94.

52. KRAMER 1967. FLÜCKIGER-HEWKER 1999. KATZ 2003, 329-336.

νότατα μόλις λίγο μετά τον θάνατό του Ur-Namma, όταν δηλαδή το νεκροταφείο της Ur συνέχιζε ακόμη να χρησιμοποιείται⁵³, ωστόσο δεν είχε ακόμη μεταφρασθεί την εποχή που ο Woolley δημοσίευσε τα ανασκαφικά του ευρήματα.

Στο ποίημα περιγράφεται με γλαφυρό τρόπο ο αιφνίδιος και πρόωρος θάνατος του αγαπητού βασιλιά Ur-Namma και η κάθοδος του στον Κάτω Κόσμο. Κατά το χρονικό διάστημα που μεσολαβεί μεταξύ του θανάτου και της αναχώρησής του για τον Κάτω Κόσμο, όσο δηλαδή το πνεύμα του αναγκάζεται να μείνει κλεισμένο στον τάφο, ο βασιλιάς εκφράζει το παραπονό του:

Αντί για τον θρόνο μου, την πολυτέλεια του οποίου δεν χάρηκα
μέχρι τέλους,

με αναγκάζοντας να κάθομαι στην σκόνη ενός λάκκου!

Αντί για το κρεβάτι, το υπνοδωμάτιό μου ... που δεν χάρηκα μέχρι τέλους,

με αναγκάζοντας να είμαι ξαπλωμένος στη θλιβερή ερημιά.

Ωιμέ! Μπροστά στη δακρυσμένη γυναικά μου, μπροστά στα παιδιά μου που θρηνούν⁵⁴.

Μέσα από τον τάφο του ο αγαπητός βασιλιάς ακούει τους θρήνους του λαού και της οικογένειάς του. Ωστόσο δεν ήταν μόνος του εκεί:

Μαζί με τον βασιλιά ήταν οι [γάιδαροί] του, οι γάιδαροί του ετάφησαν μαζί του.

Με τον Ur-Namma ήταν οι [γάιδαροί] του, οι γάιδαροί του τάφηκαν μαζί του.

Πήγε εκεί στο ... της χώρας, η δύναμη της χώρας μειώθηκε.

Το ταξίδι προς [τον Κάτω Κόσμο] γίνεται σε έναν θλιβερό δρόμο,
για [...] του βασιλιά το άρμα καλύφθηκε [με χώμα;], στους δρόμους υπήρχε αταξία

και κανείς δεν μπορούσε [πια] να προχωρήσει γρήγορα σε αυτούς⁵⁵.

Μέσα στον τάφο του βρίσκονταν λοιπόν μαζί με τον βασιλιά οι γάιδαροι και το άρμα του. Όταν ολοκληρώθηκαν οι ταφικές τελετές, ο βασιλιάς ξεκίνησε από εκεί το μακρινό ταξίδι με προορισμό τον Κάτω Κόσμο. Προφανώς η βασιλική πομπή διέκοψε την κυκλοφορία στον

53. Pollock 2007, 129.

54. Ο θάνατος του Ur-Namma 189-193: Flückiger-Hewker 1999, 133-134.

55. Ο θάνατος του Ur-Namma 70-74: Flückiger-Hewker 1999, 113-114.

δρόμο, με αποτέλεσμα οι υπόλοιπες ψυχές να μην μπορούν να ταξιδέψουν σε αυτόν. Οταν έφτασε η πομπή του στις πύλες του Κάτω Κόσμου, τότε ο Ur-Namma προσέφερε δώρα στους επτά πυλάρχες και αργότερα στις υπόλοιπες κύριες κύριες θεότητες. Δεν πρόκειται για δώρα ειδικά κατασκευασμένα γι' αυτόν τον σκοπό, αλλά για τα υπάρχοντα του ίδιου του ηγεμόνα. Προσφέρει, μεταξύ άλλων, το σκήπτρο του, τους γαϊδάρους και το άρμα του, μία γραφίδα γραφέα, τα όργανα μέτρησης ενός γεωδαιτή, τα ενδύματα, κοσμήματα και όπλα του. Μεταξύ άλλων προσφέρει:

Στον *Namtar* που ορίζει τις μοίρες των νεκρών
ο ποιμένας *Ur-Namma* κάνει μία προσφορά στο παλάτι του:
ένα κιβώτιο με λαβή από *lapis lazuli*, [με] τα απαραίτητα για τον
Κάτω Κόσμο⁵⁶.

Φαίνεται ότι ο βασιλιάς προσφέρει στις θεότητες όλα τα κτερίσματα που τοποθέτησαν οι συγγενείς του στον τάφο του, ακόμη και εκείνα τα αντικείμενα που θα ήταν ίνως χρήσιμα και στον ίδιο κατά την διάρκεια της μεταθανάτιας ύπαρξής του. Είναι λοιπόν σαφές ότι τα κτερίσματα τοποθετούνταν στους τάφους για να μπορέσουν οι νεκροί να τα προσφέρουν ως δώρα στις θεότητες του Κάτω Κόσμου μόλις θα έφθαναν εκεί⁵⁷. Αυτό εξηγεί και το γεγονός ότι σε αρκετούς ανδρικούς «βασιλικούς τάφους» της Ur χρησιμοποιήθηκαν ως κτερίσματα και «γυναικεία» αντικείμενα, τα οποία προφανώς προορίζονταν για δώρα σε γυναικείες θεότητες του Κάτω Κόσμου⁵⁸.

Ο Ur-Namma προσφέρει επίσης δώρα στους διάσημους νεκρούς βασιλείς, τους νεκρούς ιερείς *išib* και *lumah*, καθώς και στις ιέρειες *NINdiğir*. Φροντίζει όμως και για τους υπόλοιπους επιφανείς νεκρούς.

Οταν έμαθαν οι νεκροί ότι ο βασιλιάς έφτασε εκεί, δημιουργήθηκε αναταραχή⁵⁹ στον Κάτω Κόσμο.

Ο βασιλιάς σφαγιάζει πολλούς ταύρους και πρόβατα.

56. Ο θάνατος του *Ur-Namma* 108-110: FLÜCKIGER-HEWKER 1999, 120.

57. Δεν θα χρησίμευαν όμως για την διακόσμηση της κατοικίας του νεκρού στον Κάτω Κόσμο, όπως προτάθηκε (ZETTLER - HORNE 1998, 28), αφού δεν υπάρχουν αντίστοιχες αναφορές στα κείμενα.

58. Γι' αυτό και ο *Ur-Namma* (*O θάνατος του Ur-Namma* 111) είχε μαξί του και «silver hair clasp decorated with lapis lazuli, and a comb of womanly fashion». βλ. επίσης ZETTLER - HORNE 1998, 28. BOTTERO 2001, 268-286.

59. Η αναταραχή δημιουργείται από την άφιξη του *Ur-Namma*.

Ο *Ur-Namma* τους έβαλε να καθίσουν σε τεράστια τραπέζια συμποσίου.

Το φαγητό του Κάτω Κόσμου είναι πικρό και το ποτό του Κάτω Κόσμου γλυφό.

Ο πιστός ποιμένας γνώριζε καλά τα λατρευτικά έθιμα του Κάτω Κόσμου.

Ο *Ur-Namma* γνώριζε καλά τα λατρευτικά έθιμα του Κάτω Κόσμου.

Ο βασιλιάς προσφέρει θυσίες στον Κάτω Κόσμο,
ο *Ur-Namma* προσφέρει θυσίες στον Κάτω Κόσμο,
δύος τέλειους ταύρους, κατσίκες και παχιά πρόβατα μπόρεσε να φέρει [μαζί του]⁶⁰.

Εκτός από τα δώρα, ο βασιλιάς που «γνώριζε καλά τα λατρευτικά έθιμα του Κάτω Κόσμου» προσέφερε στις θεότητες και τους επιφανείς νεκρούς ένα πλούσιο συμπόσιο. Ήτοι γιορτάζεται ο ερχομός του, εξασφαλίζεται η αποδοχή του από τους υπόλοιπους νεκρούς, η υψηλή του κοινωνική θέση και η κατά το δυνατόν άνετη διαμονή του στον Κάτω Κόσμο.

Αφού [ο βασιλιάς] προσέφερε για ... τον Κάτω Κόσμο,
Αφού [ο *Ur-Namma*] προσέφερε για ... τον Κάτω Κόσμο,
Η μεγάλη [βασίλισσα;] του Κάτω Κόσμου,
Η ... του ...

εγκατέστησε τον *Ur-Namma* στο μεγάλο λιβάδι του Κάτω Κόσμου,
του έδωσε μία κατοικία στον Κάτω Κόσμο.

Με την διαταγή της *Ereshkigal*
οι στρατιώτες που είχαν πεθάνει στην μάχη
και όσοι προδότες είχαν γεννηθεί⁶¹,
ετέθησαν στις διαταγές του βασιλιά.

Αυτοί [...] τον *Ur-Namma* εκεί [...].
Επειδή ο αγαπημένος του αδελφός *Gilgamesh*
είναι δικαστής στον Κάτω Κόσμο και κρίνει στον Κάτω Κόσμο⁶².

Τα δώρα του *Ur-Namma*, καθώς και το συμπόσιο που προσέφερε, του εξασφάλισαν μία κατοικία, προφανώς ένα παλάτι, στο λιβάδι

60. Ο θάνατος του *Ur-Namma* 78-87: FLÜCKIGER-HEWKER 1999, 115-117.

61. Για το συγκεκριμένο στήχο: COHEN 2005, 95.

62. Ο θάνατος του *Ur-Namma* 133-144: FLÜCKIGER-HEWKER 1999, 124-126

του Κάτω Κόσμου αλλά και την τιμή να γίνει δικαστής όπως και ο Gilgamesh⁶³. Βεβαίως ούτε το νέο του παλάτι ούτε και οι τιμές δεν ήταν αρκετές για να απαλύνουν τον πόνο του.

*Μετά από επτά μέρες, δέκα μέρες είχαν παρέλθει,
ο θρήνος της Σουμερίας έφτασε μέχρι και τα αυτιά του κυρίου
μου,
ο θρήνος της Σουμερίας έφτασε μέχρι και τον Ur-Namma.
Επειδή δεν είχε προλάβει να ολοκληρώσει το κτίσιμο του τείχους
της Ur,
επειδή είχε κτίσει μεν το Νέο Παλάτι, αλλά δεν το είχε χαρεί [αρ-
κετά],
επειδή ο ποιμένας δεν μπορούσε πια να φροντίσει τον οίκο του,
επειδή δεν μπορούσε πια να προσφέρει ευχαρίστηση στη γυναίκα
του στην αγκαλιά του,
επειδή δεν μπορούσε πια να βάλει τα παιδιά του στα γόνατά
του,
επειδή δεν μπορούσε πια να δει τις όμορφες μικρές αδελφές του
να μεγαλώνουν,
η καρδιά του κυρίου μου σφίγγεται και κλαίει με πικρά δάκρυα.
Ο πιστός ποιμένας θρηνεί σπαρακτικά για την τύχη του⁶⁴.*

Στο συγκεκριμένο ποίημα δεν είναι απολύτως σαφές αν μαζί με τον Ur-Namma ενταφιάζονται και κάποιοι στρατιώτες του. Πρόκειται για τους εξής επίμαχους στίχους:

*Στον Κάτω Κόσμο, το ... μέρος της χώρας,
ο Ur-Namma, γιος της Ninsumun, ἤλθε πριν από την ώρα του.
Οι στρατιώτες που ακολούθησαν τον κύριο τους, ἐκλαψαν γι' αυτόν⁶⁵.*

Δεν είναι σαφές αν οι στρατιώτες είχαν ακολουθήσει τον Ur-Namma στον τάφο ή σε κάποια εκστρατεία πριν πεθάνει. Αν πάντως δεχθούμε την πρώτη εκδοχή, δηλαδή ότι κάποιοι νεκροί στρατιώτες ακολούθησαν τον βασιλιά τους στον Κάτω Κόσμο, τότε είναι περίεργο που δεν γίνεται κάποια άλλη αναφορά σ' αυτούς και στην τύχη που τους επιφυλάχθηκε εκεί.

Συναφές είναι και το σουμεριακό ποίημα «ο θάνατος του Bil-

63. KREBERNIK 2007.

64. Ο θάνατος του Ur-Namma 145-155: FLÜCKIGER-HEWKER 1999, 126-128.

65. Ο θάνατος του Ur-Namma 62-64: FLÜCKIGER-HEWKER 1999, 112-113.

gamesh, που σώζεται σε αντίγραφο του 18ου αι. π.Χ. και έχει ήδη συνδεθεί με τους «βασιλικούς τάφους» της Ur⁶⁶:

[Ετοι ο νεαρός ἀρχοντας, ο ἀρχοντας] *Bilgamesh*
 κατασκεύασε στο μέσο της *Uruk* ἔναν ασφαλή τάφο.
 Η αγαπημένη του γυναικα, το αγαπημένο του παιδί,
 η αγαπημένη του μεγάλη σύζυγος του και η νεαρή του σύζυγος,
 ο αγαπημένος του αοιδός, ο υπηρέτης και...,
 ο αγαπημένος του κουρέας, [ο αγαπημένος του]...,
 [οι αγαπημένοι του] ακόλουθοι και υπηρέτες,
 [οι] αγαπημένοι του θεοί...,
 τοποθετήθηκαν στις θέσεις τους, σαν να [παρακολουθούσαν] μία
 βασιλική τελετή στο μέσο της *Uruk*.

Οι περισσότεροι μελετητές δέχονται ότι η ακολουθία του νεκρού βασιλιά ενταφιάζεται μαζί του, ωστόσο αυτό δεν αναφέρεται ωριμά στο κείμενο⁶⁷. Αν όντως ίσχυε κάτι τέτοιο, τότε είναι προβληματική η αναφορά του ενταφιασμού του αγαπημένου του παιδιού⁶⁸. Ισως οι παραπάνω στίχοι αναφέρονται απλά στην παρουσία των αγαπημένων του προσώπων κατά τη διάρκεια της κηδείας του και της μεταφοράς του στην τελευταία του κατοικία.

Το ποίημα «ο θάνατος του Ur-Namma» και σε μικρότερο βαθμό το ποίημα «ο θάνατος του Bilgamesh» μας βοηθούν να κατανοήσουμε πληρέστερα τις «βασιλικές ταφές» της Ur. Η ψυχή του νεκρού μετά από το θάνατό της πρέπει να μεταβεί στον Κάτω Κόσμο και να διασχίσει τις πύλες του. Εκεί θα συναντήσει τις θεότητες του Κάτω Κόσμου, οι οποίες θα καθορίσουν την κοινωνική του θέση κατά την μεταθανάτια ζωή του. Για να εξευμενίσει αυτές τις θεότητες ο νεκρός θα πρέπει να τους δωρίσει πολύτιμα αντικείμενα και να παραθέσει ένα πλούσιο, κατά το δυνατόν, συμπόσιο με τα σφαγιασθέντα ζώα και την τροφή που φέρνει μαζί του. Είναι σαφές ότι αυτό το συμπόσιο δεν λαμβάνει χώρα εντός του τάφου, αλλά πέραν των πυλών του Κόσμου Κόσμου. Ο τάφος δεν νοείται ως μεταθανάτια κατοικία του

66. Ο θάνατος του *Bilgamesh* M261-M268: GEORGE 1999, 206. Πρόκειται για τον ήρωα *Gilgamesh*, που αναφέρεται ως *Bilgamesh* στη σουμεριακή εκδοχή του ομώνυμου έπους. Για το κείμενο βλ. επίσης: KATZ 2003, 366 σημ. 22. MARCHESI 2004, 156 σημ. 11.

67. MARCHESI 2004, 155-161 (με βιβλιογραφία). COHEN 2005, 95-96.

68. MARCHESI 2004, 156. Και στους «βασιλικούς τάφους» της Ur δεν έχουν ενταφιασθεί παιδιά.

νεκρού, αλλά ως η αρχή του δρόμου που καταλήγει στις πύλες του Κάτω Κόσμου.

Το αντικείμενο της σκηνοθεσίας στους «βασιλικούς τάφους» της Ur δεν είναι λοιπόν το συμπόσιο αυτό καθεαυτό, αλλά η προετοιμασία της πομπής του ηγεμόνα που θα τον οδηγήσει στον Κάτω Κόσμο. Ο ηγεμόνας (ή η βασίλισσα αντίστοιχα) αναπαύεται στο δώμα του μέχρι να ετοιμαστεί η ακολουθία του και ολοκληρωθούν οι πολυήμερες νεκρικές τελετές, τις οποίες παρακολουθεί (*Ur-Namma 189-193*). Όταν έλθει η ώρα θα εξέλθει, θα περάσει με μεγαλοπρέπεια ανάμεσα από τους παρατεταγμένους στρατιώτες του, θα ανέβει στο ένα από τα άρματά του και η πομπή θα ξεκινήσει (*Ur-Namma 70-74*). Εμπρός θα βαδίζει το άγημα στρατιωτών που στέκονταν στην είσοδο του τάφου, πίσω τους ο ηγεμόνας στο άρμα του, στη συνέχεια μία ομάδα μουσικών και οι γυναίκες της συνοδείας του και τέλος ένα ακόμη άγημα στρατιωτών. Τα ομοιώματα των πλοίων και τα άρματα που βρίσκουμε στους «βασιλικούς τάφους» θα έκαναν το ταξίδι του πιο άνετο. Τα κτερίσματά του προορίζονται να δοθούν ως δώρα στους πυλάρχες και στις θεότητες του Κάτω Κόσμου, έτσι ώστε να εξασφαλισθεί ότι ο βασιλιάς ή η βασίλισσα θα έχει και εκεί την υψηλή κοινωνική θέση που του αρμόζει. Τα ζώα και τα αγγεία με τα τρόφιμα που τοποθετήθηκαν στον τάφο προορίζονται για το συμπόσιο που θα παραθέσει στους επιφανείς νεκρούς για να εορτασθεί ο ερχομός του (*Ur-Namma 78-87*). Τα αγγεία πόσεως που κρατούν οι περισσότεροι ακόλουθοι στους «βασιλικούς τάφους» της Ur θα τους επιτρέψουν να συμμετάσχουν στο μεγάλο συμπόσιο που θα παραθέσει ο κύριος τους στον Κάτω Κόσμο.

Συντομογραφίες

AJA	<i>American Journal of Archaeology</i>
Antiquity	<i>Antiquity. A Quarterly Review of Archaeology</i>
AOF	<i>Altorientalische Forschungen</i>
CAJ	<i>Cambridge Archaeological Journal</i>
Expedition	<i>Expedition. Bulletin of the University Museum of the University of Pennsylvania</i>
Iraq	<i>Iraq, published by the British School of Archaeology in Iraq</i>
JAS	<i>Journal of Archaeological Science</i>
JCS	<i>Journal of Cuneiform Studies</i>
JNES	<i>Journal of Near Eastern Studies</i>

RLA *Reallexikon der Assyriologie und vorderasiatischen Archäologie*

Βιβλιογραφία

- ABUSCH, T. 2002. *Mesopotamian Witchcraft. Toward a History and Understanding of Babylonian Witchcraft Beliefs and Literature* (Ancient Magic and Divination V), Leiden.
- ABUSCH, T. – VAN DER TOORN, K. 1999. *Mesopotamian Magic: Textual, Historical, and Interpretive Perspectives* (Ancient Magic and Divination 1), Leiden.
- BAADSGAARD, A. – MONGE, J. – COX, S. – ZETTLER, R. L. 2011. «Human sacrifice and intentional corpse preservation in the Royal Cemetery of Ur», *Antiquity* 85/327, 27-42.
- BELD, S. 2002. *The Queen of Lagash: Ritual Economy in a Sumerian State*, δ.δ. University of Michigan.
- BOTTÉRO, J. 2001. *Religion in Ancient Mesopotamia*, Chicago.
- CAMBELL, S. – GREEN, A. 1995. *The Archaeology of Death in the Ancient Near East*, Oxford.
- CAVIGNEAUX, A. – AL-RAWI, F. N. H. 2000. *Gilgameš et la mort. Textes de Tell Haddad VI, avec un appendice sur les textes funéraires sumériens*, Groningen.
- CHENG, J. 2009. «A review of Early Dynastic III music: man's animal call», *JNES* 68/3, 163-178.
- COHEN, A. C. 2005. *Death rituals, ideology, and the development of early Mesopotamian kingship: toward a new understanding of Iraq's royal cemetery of Ur*, Boston.
- COOPER, J. 1993. «Sacred Marriage and Popular Cult in Early Mesopotamia», στο E. MATSUSHIMA (επιμ.), *Official Cult and Popular Religion in the Ancient Near East*, Heidelberg, 81-96.
- DALLEY, S. 1989. *Myths from Mesopotamia: Creation, the Flood, Gilgameš and Others*, Oxford.
- DICKSON, D. B. 2006. «Public Transcripts Expressed in Theatres of Cruelty: the Royal Graves at Ur in Mesopotamia», *CAJ* 16/2, 123-144.
- ELLISON, R. – RENFREW, J. – BROTHWELL, D. – SEELEY, N. 1978. «Some Food Offerings from Ur, Excavated by Sir Leonard Woolley, and Previously Unpublished», *JAS* 5, 167-177.
- GANSELL, A. R. 2007. «Identity and Adornment in the Third-millennium B.C. Mesopotamian 'Royal Cemetery' at Ur», *CAJ* 17/1, 29-46.
- GEORGE, A.R. 1999. *The Epic of Gilgamesh. The Babylonian Epic Poem and Other Texts in Akkadian and Sumerian*, London.
- 2003. *The Babylonian Gilgamesh Epic. Introduction, Critical Edition and Cuneiform Texts*, Oxford.

- GRONEBERG, B. 1990. «Zu den mesopotamischen Unterweltvorstellungen: Das Jenseits als Fortsetzung des Diesseits», *AoF* 17, 244-261.
- FLÜCKINGER-HAWKER, E. 1999. *Urnamma of Ur in Sumerian Literary Tradition* (Orbis Biblicus et Orientalis 166), Göttingen.
- HEIMPEL, W. 1987-1990. «Libation», *REA* 7, 1-5.
- IRVING, A. – AMBERS, J. 2002. «Hidden Treasures from the Royal Cemetery at Ur. Technology Sheds New Light on the Ancient Near East», *JNES* 65/3, 206-213.
- KATZ, D. 2003. *The Image of the Netherworld in Sumerian Sources*, Bethesda.
- 2007. «Sumerian Funerary Rituals in Context», στο N. LANERI (επιμ.), *Performing Death. Social Analyses of Funerary Traditions in the Ancient Near East and Mediterranean* (Oriental Institute Seminars 3), Chicago, 167-188.
- KOPANIAS, K. 2009. «Paradise Lost. The Image of the Netherworld in the Near East», στο N. STAMPOLIDES κ.ά. (επιμ.), *Proceedings of the International Symposium ATHANASIA, Rhodos 2009* (υπό εκτύπωση).
- KRAMER, S. N. 1967. «The Death of Ur-Nammu and His Descent to the Netherworld», *JCS* 21, 104-162.
- KREBERNIK, M. 2007. «Richtergott(heiten)», *REA* 11, 354-361.
- MARCHESI, G. 2004. «Who Was Buried in the Royal Tombs of Ur? The Epigraphic and Textual Data», *Orientalia* 73, 153-197.
- McCAFFEY, K. 2008. «The Female Kings of Ur», στο D. R. BOGER (επιμ.), *Gender Through Time in the Ancient Near East*, Lanham, 173-215.
- MOLLESON, Th. – HODGSON, D. 2003. «The Human Remains from Woolley's Excavations at Ur», *Iraq* 65, 91-129.
- MORREY, P. R. S. 1977. «What Do We Know About the People Buried in the Royal Cemetery?», *Expedition* 20/1, 24-40.
- 1984. «Where Did They Bury the Kings of the 3rd Dynasty of Ur?», *Iraq* 46/1, 1-18.
- 1994. *Ancient Mesopotamian Materials and Industries: The Archaeological Evidence*, Oxford.
- NISSEN, H. J. 1966. *Zur Datierung des Königfriedhofes von Ur unter besonderer Berücksichtigung der Stratigraphie der Privatgräber*, Bonn.
- POLLOCK, S. 1985. «Chronology of the Royal Cemetery of Ur», *Iraq* 47, 129-158.
- 1991. «Of Priestesses, Princes and Poor Relations: The Dead in the Royal Cemetery of Ur», *CAJ* 1, 171-189.
- 2007a. «The Royal Cemetery of Ur: Ritual, Tradition, and the Creation of Subjects», στο M. HEINZ – M. H. FELDMAN (επιμ.), *Representations of Political Power: Case Histories from Times of Change and Dissolving Order in the Ancient Near East*, Winona Lake, 89-110.
- 2007β. «Death of a Household», στο N. LANERI (επιμ.), *Performing Death: Social Analyses of Funerary Traditions in the Ancient Mediterranean*, Chicago.

- ranean (Oriental Institute Seminars 3), Chicago, 209-222.
- READE, J. 2001. «Assyrian King-Lists, the Royal Tombs of Ur, and Indus Origins», *JNES* 60/1, 1-29.
- REDMAN, Ch. I. 1978. *The Rise of Civilization: From Early Farmers to Urban Society in the Ancient Near East*, San Francisco.
- SCHWARTZ, G. – CURVERS, H. – DUNHAM, S. – STUART, B. – WEBER, J. 2006. «A Third-Millennium B.C. Elite Mortuary Complex at Umm el-Marra, Syria: 2002 and 2004 Excavations», *AJA* 110, 603-641.
- SCURLOCK, J. A. 1995. «Death and Afterlife in Ancient Mesopotamian Thought», στο J. M. SASSON (επιμ.), *Civilizations of the Ancient Near East* III, New York, 1883-1894.
- SELZ, Gud. 1983. *Die Bankettszene: Entwicklung eines «überzeitlichen» Bildmotivs in Mesopotamien von der fröhdynastischen bis zur Akkad-Zeit*, Wiesbaden.
- SELZ, Geb. 2004. «Wer sah je eine königliche Dynastie (für immer) in Führung!: Thronwechsel und gesellschaftlicher Wandel im frühen Mesopotamien als Nahtstelle von *microstoria* und *longe durée*», στο C. SIGRIST (επιμ.), *Macht und Herrschaft*, Münster, 157-214.
- SÜRENHAGEN D. 2002. «Death in Mesopotamia: The ‘Royal Tombs’ of Ur Revisited», στο L. AL-GAILANI WERR – J. CURTIS – H. MARTIN – A. McMAHON – J. OATES – J. READE (επιμ.), *Of Pots and Plans: Papers on the Archaeology and History of Mesopotamia and Syria Presented to David Oates in Honour of His 75th Birthday*, London, 324-338.
- TENBERG, M. – POTTS, D. T. – FRANKFORT, H.-P. 2008. «The golden leaves of Ur», *Antiquity* 82, 925-936.
- WAGNER, E. 2002. «Die Gefolgschaftsbestattungen im Königsfriedhof von Ur: Ein “Soziales Drama”?», στο M. HEINZ – D. BONATZ (επιμ.), *Der «Garten Eden» im dritten Jahrtausend: Einblicke in das Leben städtischer Gesellschaften in Südmesopotamischen zur fröhdynastischen Zeit (ca. 2850-2350 v. Chr.)* (Freiburger Universitätsblätter 156), Freiburg, 88-94.
- WOOLLEY, C. L. 1934. *Ur Excavations II: The Royal Cemetery. A Report on the Predynastic and Sargonid Graves Excavated between 1926 and 1931*, London.
- 1955. *Ur Excavations IV: The early periods*, London.
- WOOLLEY, C. L. – MOOREY, P. R. S. 1982. *Ur “of the Chaldees”: A Revised and Updated Edition of Sir Leonard Woolley’s Excavations at Ur*, New York.
- ZETTLER, R. L. – HORNE, L. (επιμ.), *Treasures from the Royal Tombs of Ur*, Philadelphia 1998.

The Memory of Dead in Ancient Near East. The Example of the “Royal Cemetery” of Ur in South Mesopotamia.

Konstantinos Kopanias

The “Royal Cemetery” of Ur contained 16 graves, which, according to their excavator Sir Charles Leonard Woolley, belonged to members of the city’s royal dynasty. In every burial a single person was accompanied by numerous followers (up to 74). The deceased have been carefully arranged in a staged scene, which hasn’t been convincingly interpreted so far. This paper proposes a new interpretation, based on the poem *The Death of Ur-Namma* and also other texts of the late 3rd and early 2nd mill. BC. The staged scene is not depicting a feasting in honor of the dead, but the preparation for the procession, which is going to escort him/her to the Netherworld. The honored dead awaits in his chamber for the conclusion of the funerary rites of his relatives. Then he will be able to join his entourage and proceed with his long and arduous journey. When they finally cross the Gate(s) of the Netherworld and enter the palace of Ereshkigal, he is going to offer a feasting and also give his own funerary offerings as gifts to various deities, in order to secure his high social status in his new and permanent abode.